

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 385-386; İbn Tâvûs, *Ferecû'l-mehmûm min târîhi 'ulemâ'i'n-nücûm* (nşr. M. Kâzım el-Kütübî), Kum, ts., s. 206; *Keşfü'z-zunûn*, II, 516; Suter, *Die Mathematiker*, s. 9-10; a.mlf., "Hayyât", *IA*, V/1, s. 395; a.mlf. - (J. Samsö), "*Khayyât*", *EP*² (İng.), IV, 1162; Brockelmann, *GAL*, I, 250; *Suppl.*, I, 394; C. A. Nallino, *Raccolta di scritti editi e inediti*, Roma 1944, V, 330; Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII, 162; F. J. Carmody, *Arabic Astronomical and Astrological Sciences in Latin Translation*, Berkeley 1956, s. 49-51; Sarton, *Introduction*, I, 546, 569; II, 170, 178; Sezgin, *GAS*, VII, 120-121; Ullmann, *Die Natur und Geheimwissenschaften*, s. 312-313, 343; E. S. Kennedy - D. Pingree, *The Astrological History of Masha'al-lâh*, Cambridge 1971, s. 1-38.

MEHMET BAYRAKDAR

HAYYÂT VEHBÎ

(bk. TERZÎ BABA).

HAYYÂTIYYE

(الْحَيَّاتِيَّة)

Mu'tezile âlimlerinden
Ebû'l-Hüseyn el-Hayyât'ın
(ö. 300/913 [?])

görüşlerini benimseyenlere
verilen ad

(bk. HAYYÂT, Ebû'l-Hüseyn).

HAYYE

(bk. YILAN).

HAYYİZ

(الْحَيِّز)

Mutlak boşluk,
cismin işgal ettiği farzedilen
hacim, mekân
(bk. MEKÂN).

HAYZÜRÂN

(الخِزْرَان)

el-Hayzürân bint Atâ el-Cüreşkiye
(ö. 173/789)

Abbâsî halifelerinden
Mehdî-Billâh'ın hanımı,
Mûsâ el-Hâdî ile
Hârûnürreşid'in annesi.

fe Mansûr'un mevlâsı veya Nerşahî'nin *Târîhu Buḥârâ*'sında yer alan bilgiye göre (s. 59) Taberistan'da esir edilerek Mehdî'ye getirilen Yemen melikiydi; aynı eserin Farsça metninde ise bu hususa temas edilmemiştir. Güzelliği yanında kültürü ve edebî yetenekleriyle kısa sürede halifenin gözdesi haline gelen Hayzürân daha sonra Mûsâ el-Hâdî, Hârûnürreşid ve Abbâse'yi dünyaya getirerek ümmüveledi oldu. İbn Kuteybe ona Abbâse'yi değil, Mehdî'nin küçük yaşta ölen Bânûka adında başka bir kızını nisbet etmektedir (*el-Ma'ârif*, s. 166). Bermekîler'den Fazl b. Yahyâ, Hârûnürreşid'den yedi gün önce dünyaya gelmiş ve Fazl'ın annesi Hârûn'u, Hayzürân da Fazl'ı emzirdiği için iki çocuk sütkardeşi olmuşlardı (Cehşiyârî, s. 136). Hayzürân, Halife Mehdî tarafından 159 (775-76) yılında âzat edilerek nikâh altına alındı.

Hükmedici ve nüfuzlu bir kadın olan Hayzürân, Mehdî'nin müsamahakâr ve yumuşak huylu karakterinden de faydalanarak onu ve bütün sarayı etkisi altına almıştı. Devlet işlerine açıkça müdahale ediyor, istediği gibi emirler verip istemediği şeyleri yasaklıyor veya verilen hükümleri bozuyordu. Yemen'de Cüreşli bir kişinin elinde hizmetçi bulunan kardeşi Gıtrîf'i yanına getirtip arkasından Yemen'e vali tayin ettirmesi, oğulları Mûsâ ve Hârûn'un Mehdî tarafından başka hanımından çocukları bulunmasına rağmen veli-aht gösterilmesi onun halifenin nezdindeki itibarını açıkça ortaya koymaktadır. Mehdî öldükten sonra yerine Mûsâ el-Hâdî geçince Hayzürân oğluna daha kolay hükmedebileceğini sanıyordu. Ancak sert huylu, hataları affetmeyen ve en belirgin vasfı kıskançlık olan Mûsâ babasından çok farklı idi. İbnü'l-Esir'in naklettiğine göre Mehdî vefat ettiği sırada Mûsâ Cür-can'da âsilerle savaş halinde bulunuyordu. Bağdat ordusu başkaldırmış, Hayzürân yeni halife gelinceye kadar alınacak tedbirleri görüşmek üzere Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî ile Rebî' b. Yûnus'u çağır-mıştı. Rebî' daveti kabul edip Hayzürân'ın yanına gitmiş, Yahyâ ise Mûsâ'nın kıskançlığını bildiği için gitmemişti. Nitekim Mûsâ durumu öğrenince mektupla Rebî'e tehditler savurmuş, Yahyâ'ya ise teşekkür etmişti (*el-Kâmil*, VI, 88).

Mûsâ el-Hâdî, halifeliğinin ilk dört ayın-da annesine pek müdahale etmedi. Hayzürân, bu süre içerisinde Mûsâ yokmuş gibi devlet işlerini tek başına yürütmeye çalışıyor, konuyu sadece tasdik için ona götürüyordu. Mûsâ bir müddet sonra an-

nesine isteklerini geciktirmek suretiyle karşı koymaya başladı. Bu arada onun siyasetle ilgili olmayan taleplerini yerine getirerek rızasını almaya çalışırken kendisinden ibadete ve özel işlerine daha çok vakit ayırmasını rica etti. Fakat Hayzürân'ın daha da ileri giderek istek sahiplerine işlerinin yapılacağına dair garanti vermesi, normal işlerde aracılık yapması yanında önemli işlerle ilgili kesin görüş bildirmesi, sadece kardeşi Gıtrîf gibi yakınları için değil diğer kumandan ve idarecilere de aracılık yapması Hâdî'nin sabrını taşırdı ve onun bu tür faaliyetlerini yasakladı. Çevresindeki ilginin azalması üzerine kendisini büyük bir boşluk içerisinde hisseden Hayzürân oğluna karşı kin beslemeye başladı. Hayzürân, ümidini diğer oğlu Hârûnürreşid'e bağlıyor, kaybet-tiği nüfuzunu onun halife olmasıyla yeniden elde edeceğine inanıyordu. Ancak Mûsâ, kardeşi Hârûn'u veli-ahtlıktan azledip yerine küçük yaşta oğlu Ca'fer'i tayin etmekte ısrarlı görünüyordu. Hatta annesini zehirletmeye bile teşebbüs etmişti. Giderek artan karşılıklı düşmanlık neticesinde daha çok kabul gören rivayetlere göre Hayzürân, oğlu Mûsâ el-Hâdî'yi hasta olduğu bir sırada câriyelerine zehirletmiş veya boğdurtmuştur (170/786). Hâdî'nin Hârûn'u öldürmeyi planladığı gece öldürülmesi, Hayzürân'ın oğlunun ölüm haberini duyduktan sonraki sözleri ve câriyeleri vasiyasıyla halkın tepkisini öğrenmeye çalışması da onun bu işte rolünün bulunduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Mûsâ el-Hâdî'nin ölümünün hemen ardından hapiste bulunan Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî Hayzürân'ın emriyle serbest bırakıldı ve Hârûn tarafından kendi mühürü de teslim edilerek geniş yetkilerle vezirliğe getirildi. Ancak işleri asıl yöneten daima Hayzürân oldu; zira Yahyâ da halife de onun görüşüne göre hareket ediyorlardı. Hârûnürreşid zamanında Hayzürân'ın mevkii en yüksek derecesine ulaşmış, hatta kocası Mehdî dönemindeki itibarının da üstüne çıkmıştır.

Hayzürân 26 Cemâziyelâhîr 173 (20 Kasım 789) tarihinde Bağdat'ta öldü, cenaze namazını Hârûnürreşid kıldırdı. Cenazesinin defnedildiği Kureyş Kabristanı günümüze kadar onun adına izâfetle Makberetülhayzürân adıyla anılmış, türbesi de bugüne ulaşmıştır. Hâdî zamanındaki sıkıntılı günleri dışında rahat bir hayat süren Hayzürân, hayır severliğiyle tanınırdı. Yoksulları giydirmiş, yetimleri evlendirmiş ve 172 (789) yılında hacca gittiğin-

Mehdî-Billâh'ın Yemen asıllı câriyesidir. İsmi "Hint kamışı, bambu" anlamına geldiği ve nâdiren Beşşâr b. Bürd ile Ebû'l-Muâfâ gibi bazı şairler tarafından Arap güzeline boyunu ifade için kullanıldığı bilinmektedir. Babası Atâ, Hal-

de birçok kişiye bol miktarda hediye dağıttırmıştı. Ayrıca Mekke'de Hz. Peygamber'in doğduğu evi tamir ettirerek mes-cide çevirmiş (İbnü'l-Esîr, I, 458; İbn Kesîr, II, 261), bu arada kocası Mehdî'nin kendisine bağışladığı Safâ tepesi yakınındaki Dârülerkam'ı da yenilemişti (İbn Kesîr, VIII, 71); bu iki bina bir müddet onun adıyla anılmıştır. İmam Evzâ'den fıkıh okuyan Hayzürân'ın İbn Abbas'tan nakledilen bir de hadis rivayeti vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Sâvî), s. 166; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), VIII, 205-207, 238; Cehşiyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, s. 136; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* (Abdülhamîd), III, 337-338, 348; Nerşahî, *Târîhu Buḥârâ* (trc. Emîn Abdülmecîd Bedevî - Nasrullah Mübeşşir et-Tirâzî), Kahire 1385/1965, s. 59; a.e. (trc. Ebû Hasr el-Kabâvî), Tahran 1363, s. 50; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eḡânî*, X, 255, 262-263; XIV, 171; Hatib, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 430-432; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 458; VI, 40, 88, 99-100, 106, 119; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 191-192; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 171-180*, s. 109-110; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II, 261; VIII, 71; X, 158-159, 162-164; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, II, 72-73; Süyûtî, *el-Müstazraf* (nşr. Ahmed Abdülfettâh Temmâm), Kahire, ts. (Mektebetü't-Türâsî'l-İslâmî), s. 21; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, I, 280; Mehmed Zihni, *Meşâhîrü'n-nisâ*, İstanbul 1294, I, 207-208; Ali İbrâhim Hasan, *Nisâ' lehünne fi't-târîhi'l-İslâmî nasib*, Kahire 1981, s. 70-72; Zirikî, *el-A'lâm* (Fethullah), II, 328; Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ*, I, 395-401; Abdülemîr Ali Mühennâ, *Aḥbârü'n-nisâ' fi Kitâbi'l-Eḡânî*, Beyrut 1409/1988, s. 112-115; Vefâ Muhammed Ali, *Nüfûzü'n-nisâ' fi'd-devleti'l-İslâmiyye fi'l-'Irâk ve Mısr*, Kahire 1406/1986, s. 11-24; Hasan İbrâhim, *İslâm Tarihi*, II, 338-341, 344; III, 270; N. Abbott, *Two Queens of Baghdad*, London 1986, s. 137-264; Hudarî, *Muḥâḍarât: 'Abbâsiyye*, s. 96, 99-100, 101, 111; "al-Khayzurân bint 'Atâ' al-Djuraşsiyya", *Eİ²* (İng.), IV, 1164.

KASIM KIRBIYIK

HAZ

(bk. LEZZET).

HAZ'AL HAN

(خزعل خان)

(1860-1936)

İran'da
Muhammere bölgesini
1897-1925
yılları arasında
elinde tutan aşiret reisi.

İran'da Şattûlarap kıyısında Muhammere'de (bugünkü Hürremşehir) doğdu. Benî Kâ'b kabilesinin Muhaysın koluna mensuptur. Muhaysın kabilesi şeyhi olan babası Câbir Han'ın 1881'de ölümü üze-

rine yönetim oğlu Miz'al Han'ın eline geçti. Ancak onun idaresi halk tarafından benimsenmedi. Miz'al Han'ın 1897'de bir suikast neticesinde öldürülmesi üzerine yerine kardeşi Haz'al Han, Muhaysın kabilesi şeyhi ve Muhammere yöneticisi olarak göreve başladı. Nisan 1898'de İran Devleti onun şeyhliğini onayladı. Ataları tarafından da kullanılan "muizzû's-saltana" unvanını alan Haz'al Han, Muhaysın kabilesinin elinde tuttuğu bölge üzerinde hâkimiyetini genişletme politikasını başarıyla sürdürdü. 1897'de Kâ'b kabilesi üzerinde otorite kurulmasından sonra 1898 sonbaharında Kârûn ve Cerrâhî nehirleri arasındaki bölgede yaşayan Bâviye kabilesine karşı başarılı bir sefer düzenleyen Haz'al Han bölgedeki hâkimiyetini daha da güçlendirdi.

1902 yılında İran hükûmeti gümrük memurlarının Arap kabilelerinin yoğun bulunduğu bölgeye, yani İran Arabistanı'na girme teklifine şiddetle karşı çıkan Haz'al Han, taraftarları üzerinde merkezî hükûmetin kontrolünün artmasına karşılık kendi gücünün azalacağından korkuyordu. Ayrıca bölgedeki Arap kabileleri üzerine yeni vergilerin getirilmesi ciddi bir huzursuzluğa sebep olabilirdi ve kabilelerin haklarını savunmada başarısız olması halinde bu durum azliyle sonuçlanabilirdi. Haz'al'ın İran hükûmetiyle olan görüşmelerdeki avantajlarından biri, onun Osmanlı idaresinde bulunan Irak topraklarında veraset yolu ile kendisine kalan geniş arazilerden oluşmuş büyük bir bölgeyi elinde tutması, dolayısıyla Osmanlı tarafına geçme tehdidiydi. Basra'daki vekilharcı Mirza Hamza Osmanlı yönetimine bağlı, itibarlı bir kimse idi. Ancak Haz'al Han'ın gücü ve politik kişiliği sebebiyle vekilharcına da bölgedeki Osmanlı idarecileri güvenmezler, hatta onu zaman zaman ortaya çıkan huzursuzlukların kaynağı olarak görürlerdi. Bunun yanında Haz'al'ın başarısının önemli sebebi, Tah-

ran'daki İngiliz diplomatik temsilcisinden aldığı destek ve taraftarlarının sayıca çokluğu idi. Onun 20.000 silâhlı kişiyi İran'da merkezî hükûmete karşı harekete geçirebilecek bir güce sahip olduğu biliniyordu. Mayıs 1902'de Tahran'daki yetkililer, şeyhin Arap bölgesi gümrüklerinin idarecisi olarak bir maaş almasını kabul ettiler; gümrük memurları da onun emriyle tayin edilecekti. Şeyh Haz'al, 1903'te Muzafferüddin Şah'tan, İran Arabistanı'nda kendine ait toprakların mülkiyet haklarını onaylayan üç ferman aldı. Böylece Şattûlarap bölgesindeki korsanlık hareketlerine hâkim oldu. Ayrıca kendisine önceden "muizzû's-saltana" ve "nusetü'l-melik" gibi lakaplar verilmişti.

1908 yılında bir İngiliz şirketinin Mes-cidisüleyman'da petrol bulmasından sonra petrol boru hattının kontrolü altındaki topraklardan geçmesi Haz'al'ın gücünü arttırdı ve otoritesini daha da sağlamlaştırdı. 1910'da bölgedeki İngiliz menfaatlerine karşı gösterdiği anlayış dolayısıyla kendisine Hindistan Şövalye nişanı (Knight Commander of Indian Empire) verildi. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesi üzerine İngilizler'e yardımcı olan Şeyh Haz'al gerçekten bölgede güçlü bir isim haline gelmiş, diğer güçlü ülkelerle münasebetler kurmuştu. Dış dengeleri çok iyi değerlendiren Haz'al İran'dan ayrılarak bağımsız olmayı düşünmeye başladı. Ancak 1921 yılında Rızâ Şah İran'da idareyi eline alınca ilk olarak merkezî hükûmeti güçlendiren düzenlemeleri başlattı. Sınır eyaletlerini merkezî hükûmete bağladı. Körfez politikası üzerinde etkili bir kişi olan Haz'al Han'ın etrafındaki yetki çemberi daralmaya başladı. Kasım 1923'te Rızâ Şah ülkede toplanan vergileri merkezî hükûmetin yetkisine alınca Haz'al'ın maddî kaynaklarına önemli bir darbe inmiş oldu. Rızâ Şah, Ağustos 1924'te Lurlar üzerine düzenlediği sefere katılması için Haz'al'a haber veriyse de Şeyh Haz'al bu sefere katılmaktan kaçındı. Komşusu ve dostu olan Lurlar'a karşı gelişen bu askerî seferi tasvip etmediğini söyledi; hatta Rızâ Şah'ın Kaçar hânedanına son vererek gerçek şahı yurt dışına çıkardığını, dolayısıyla tahtı işgal ettiğini ileri sürdü. Haz'al Han daha da ileri giderek gerçek şahın sığındığı Avrupa'dan geri getirilmesi yönünde çalışmalar başlandı. Bu hususta meclis nezdinde girişimler bulundu, ancak meclis Rızâ Şah tarafını tuttu. 1903'te Haz'al Han'a verilen fermanlar şah tarafından geri alındı; Haz'al da İran hukukunu ihlâl eden

Haz'al Han